

4. **Гвоздик В. С.** Земства України в умовах потрясінь 1917 р. / В. С. Гвоздик // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 29.
5. **Двуреченська О. С.** Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності / О. С. Двуреченська. – Д., 2006.
6. Журнали засідання Екатеринославського губернского земского собрания демократизированного состава. – Екатеринослав, 1917.
7. **Кочергін І. О.** Земське самоврядування Катеринославщини (персональний вимір) / І. О. Кочергін. – Д., 2011.
8. **Мазепа І.** Україна в огні і бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – Прага, 1950.
9. Народная жизнь. – 1917. – 10 октября.
10. Народная жизнь. – 1917. – 15 ноября.
11. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2161, оп. 1, спр. 196, арк. 1.
13. **Шутов А. Ю.** Российское земство и Европейская традиция местного самоуправления / А. Ю. Шутов. – М., 2011.

Надійшла до редколегії 20.04.2015

УДК 94(477) «1918/1919»

Д. В. Архирейський

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МАХНОВЦІ В КАТЕРИНОСЛАВІ: ХРОНОЛОГІЯ ВІЙСЬКОВОЇ ПРИСУТНОСТІ

Розглянуто епізоди збройної боротьби махновських повстанців за губерньський центр Катеринослав у контексті Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: Махно, Катеринослав, повстанці, війська, наступ, оборона.

Д. В. Архирейский

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

МАХНОВЦЫ В ЕКАТЕРИНОСЛАВЕ: ХРОНОЛОГИЯ ВОЕННОГО ПРИСУТСТВИЯ

Рассматриваются эпизоды вооруженной борьбы махновских повстанцев за губерньский центр Екатеринослав в контексте Украинской революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: Махно, Екатеринослав, повстанцы, войска, наступление, оборона.

© Д. В. Архирейський, 2015

D. V. Arhireiskii

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**МАХНО IN THE EKATERINOSLAV:
CHRONOLOGY OF MILITARY PRESENCE**

The article deals with the episodes of the armed struggle of the Makhnovist rebels for provincial center Yekaterinoslav in the context of the Ukrainian revolution of 1917–1921. Found that the armed forces of N. Makhno six times during the revolution, in part or established control over the city. Twice – in December 1918 and January 1919 – they opposed the Ukrainian People's Republic troops and allies were Bolsheviks. In July 1919 Makhnovist regiments in the Red Army attempted to knock out Katerynoslav A. Denikin's troops. With Whites Makhnovist competed for the center of the province during October–December 1919, three of them setting control. We consider the military-political context of struggle peasant rebels for Yekaterinoslav, the reasons for their claims to the administrative center of the province, the circumstances of the attacks on the city and the reasons for his loss. We give military statistics, refined chronology of relevant events.

Key words: Makhno, Ekaterinoslav, rebels, troops, attack, defense.

Махновський рух, важлива інтегральна складова Української революції 1917–1921 рр., здебільшого сприймається як регіональне явище. Чи відповідає це дійсності – питання риторичне, проте ґрунтовні дослідження регіональних аспектів махновщини безперечно дозволять дослідникам одержати більш якісні узагальнення, здатні вплинути на адекватне переосмислення всієї революції.

Частина наукових праць, які утворюють бібліографічний комплекс махновщини, присвячена саме регіональним аспектам цього руху [1; 7; 10; 12–14]. Втім, їх не так вже й багато і вони не формують цілісні уявлення про боротьбу махновців в окремих регіонах чи районах. Такий висновок цілком справедливий і щодо присутності махновців у Катеринославі. Звісно, у синтетичних працях з історії махновського руху описуються епізоди перебування підрозділів армії Н. Махна у губернському центрі [2, с. 42–46, 57, 64, 66, 275, 329, 335–339, 366; 3, с. 63–67, 149; 4, с. 95–100, 267–270; 5, с. 68–70; 8, с. 70–72, 82, 165, 203, 219, 222–224; 9, с. 90–95; 11, с. 29, 78–81, 94; 15, с. 124–128, 245–247], проте спеціальні праці, присвячені цій темі, фактично відсутні.

Дана розвідка має на меті окреслити хронологію присутності махновських формувань у Катеринославі. Актуальними і перспективними для подальших досліджень залишаються військово-політичні обставини появи махновців у місті, їх взаємовідносини з різними категоріями городян, політичними організаціями, течіями тощо.

У цілому нараховується шість окремих епізодів, коли махновці самостійно чи разом з якимись ситуативними союзниками захоплювали Катеринослав.

Перший, достатньо відомий, епізод датується кінцем 1918 – початком 1919 р. Напередодні падіння в Києві влади гетьмана на Катеринославщині склалася доволі заплутана ситуація, коли відразу кілька політичних сил боролися за владу. Якщо Правобережна Катеринославщина більш-менш контролювалася військами новоствореної Директорії УНР, то повстанські формування Лівобережжя, включаючи махновців, не поспішали визнавати над собою владу УНР. У самому Катеринославі на владу претендували три сили: більшовики, які контролювали міську раду робітничих депутатів; 8-й корпус гетьманської армії, який тяжів до білих; війська Директорії УНР. Також у місті залишались деякі німецько-австрійські частини, які тримали нейтралітет.

Після відставки гетьмана місцеві більшовики спробували перехопити ініціативу і скликали на 21 грудня у Зимовому театрі засідання ради депутатів. Українська влада заборонила це зібрання, більшовики відповіли закликами до страйку. Сприймавши це як спробу заколоту, українці розгромили всі комуністичні осередки, арештувавши чи вигнавши з міста їхніх активістів. Утім більшовики залишили за собою контроль Нижньодніпровська, Кам'янського і Новомосковська, робітничих передмість Катеринослава [2, с. 43].

До 26 грудня власті УНР спромоглися також роззброїти залишки німецько-австрійської залоги і вигнати з міста 8-й корпус, який пішов на південь, щоб з'єднатись із Добровольчою армією білих.

Більшовики у контрольованій ними зоні нараховували максимум до 500 бійців, щоправда, у самому Катеринославі вони залишили підпілля. Українських же вояків у місті було близько 3–4 тисяч. Не маючи достатніх сил для встановлення своєї влади у Катеринославі, більшовики вирішили домовитися з махновцями. 26 грудня у Нижньодніпровську зібралось союзне військо, у складі якого було понад 400 більшовиків, 200 есерівських повстанців і близько тисячі махновців [2, с. 43]. За іншими даними, союзники махновців налічували 800 повстанців із прокомуністичних загонів Лівобережної Катеринославщини, 400 катеринославських робітників-більшовиків та 200 бійців групи місцевих лівих есерів та анархістів [8, с. 72]. Більшовицький губревком запропонував загальне військове командування Н. Махну, а сам претендував на роль вищої політичної інстанції.

Махновці не були сліпим знарядям політики більшовиків. Ще в середині грудня, під час переговорів у Катеринославі з отаманом УНР Г. Горобцем, вони переконались у наявності в місті значних арсеналів, складів, великої кількості гармат тощо. На оволодіння цими

скарбами завжди голодні на зброю махновці і розраховували, адже селянським повстанцям влада над містом була ні до чого. Представник Н. Махна у більшовицькому губревкомі О. Марченко вважав, що, захопивши Катеринослав на декілька днів, повстанці встигнуть виконати свій план і переправити на лівий берег Дніпра всю наявну у місті зброю. Вони мали поспішати ще й тому, що розвідка доносила про просування на Катеринослав залізницею від Кременчука численного корпусу січових стрільців.

О п'ятій годині ранку 27 грудня по залізничному мосту з Нижньодніпровська до Катеринослава рушив черговий робочий потяг. Але під виглядом робітників у ньому їхав махновський авангард, перед яким було поставлено завдання захопити залізничний вокзал і річкову пристань на Дніпрі. В авангарді був гуляйпільський загін на чолі із самим Н. Махном. За ним двома ешелонами просувався другий загін повстанців на чолі із С. Каретниковим. Дві роти більшовиків перетнули міст пішки одночасно із ешелонами. На правому березі вони мали повернути праворуч і вздовж Дніпра наступати на робітниче передмістя Кайдаки [2, с. 43].

Задачу наступаючим полегшило те, що вояки Директорії почувалися безпечно після встановлення у місті свого правління і через різдвяні свята. Тому застава на мосту була захоплена зненацька і тихо роззброєна. Перший махновський потяг підійшов до вокзалу, і авангард, зчинивши стрілянину, прийнявся за справу. Вокзал, привокзальна площа, найближчі вулиці були захоплені за лічені хвилини. Вояки-українці розбіглися фактично без бою, і махновці вже на вокзалі у якості перших трофеїв захопили 20 кулеметів і 4 гармати [2, с. 44]. Підійшли ешелони Каретникова і повстанці почали атаку на центр міста. Більшовицькі роти, згідно з планом, повели наступ в інший бік.

Бій тривав протягом двадцяти годин, до глибокої ночі 28 грудня. Після недовгої паніки українські вояки організували більш серйозний опір [2, с. 44]. Впродовж 27 грудня вони повільно відходили з центру у нагірну частину міста, перестрілюючися з махновцями. Надвечір місто було поділено: союзники контролювали центральну підгірну його частину, українські вояки – нагірну. Тоді Махно поділив своє військо: гуляйпільців було відправлено на допомогу більшовикам (він явно не бажав, щоб більшовики володіли хоча б одним районом міста), бійці Каретникова контролювали центр з вокзалом. Поки тривав бій, махновці не могли організувати правильний і безперервний вивіз трофеїв, але безперечно, що перші вантажні роботи почались ще 27 грудня.

Під вечір першого дня українські вояки спробували контратакувати, розпочавши обстріл центру з гармат. Махновці втяглися у перестрілку, водночас повівши наступ на гарматні позиції супротивни-

ка. Значна артбатарея директорійців добровільно перейшла на їх бік, відкривши вогонь по своїх. Українські стрільці відступили на західну окраїну Катеринослава, намагаючись залишити під контролем станцію Діївка [2, с. 44]. Пізно вночі 28 грудня бій нарешті вщух.

Наступного дня союзники займались кожен своїм. Махновці, виставивши заслони на західному напрямку, продовжували звозити трофеї на вокзал, завантажуючи потяг. Більшовики, потихеньку перезатвердивши губревком таким чином, щоб у його складі не було ані махновців, ані есерів, почали озброювати заводські робітничі дружини [2, с. 45]. Довгий час історики від компартії переконували, що ці дружини катеринославського пролетаріату створювалися саме більшовиками. Наразі існує думка, що ініціаторами створення робітничих дружин були не більшовики, а самі робітники (або ж дуже впливові серед місцевого пролетаріату меншовики та праві есери [8, с. 74]). Робили вони це для того, щоб захистити свої заводи і житлові квартали від мародерства. Більшовики приписали цю заслугу собі, аби не ставилось під сумнів їх право «першої ночі» відносно катеринославського пролетаріату. Про те, що робітничі дружини були не об'єктом, а суб'єктом місцевої політики, переконливо свідчать подальші події.

30 грудня взаємна нещирість союзників нарешті дала свої сумні результати. На прохання есерів Н. Махно почав вимагати, аби більшовики реорганізували губревком на справедливих представницьких умовах. Ті, звісно, відмовились, а Махно, сконцентрувавши увагу на виконанні власного плану, особливо й не наполягав. Ситуація явно негативно вплинула на бойовий дух бійців на позиціях.

Катастрофа сталась 1 січня, коли з боку Діївки увійшли українські січові стрільці отамана Р. Самокишина. Заслони союзників фактично не чинили опору, хутко відступаючи до вокзалу і мосту. Н. Махно спробував організувати відступ на лівий берег, але несподівано у спину вдарили пролетарські дружини, намагаючись відрізати махновцям шлях до відступу. Виявилось, що більшовицький ревком фактично не мав над робітниками контролю: пролетарі стріляли у спину як махновцям, так і більшовикам. Катеринославський пролетаріат, як видно, на цьому етапі волів домовлятися з Директорією.

Внаслідок на лівий берег змогли перейти нечисленна повстанська кавалерія, тачанки і два ешелони з піхотою. Вдалося також провести потяг із трофейною зброєю. Але більша частина махновців була відрізана від переправи і змушена форсувати ріку по кризі, розбитій вибухами снарядів. Січові стрільці та бійці робітничих дружин розстрілювали їх темні силуети, чудово помітні на білому тлі. Таким чином, у самому місті і на кризі Дніпра в цілому загинуло тільки махновців 600 душ [2, с. 46]. За іншими даними, вирватися з Катеринослава вдалося всього 200 повстанцям [15, с. 128]. Стрільці миттєво за-

хопили міст і загрозували Нижньодніпровську. Тут Н. Махно залишив більшовиків і повів рештки свого війська на Синельникове, думаючи зупинити січових стрільців саме там.

Другий шанс увійти до Катеринослава випав махновцям вже наприкінці січня 1919 р. Махновські формування під шаленим тиском білих були змушені залишити свої базові райони у Приазов'ї. І хоча протягом 23–25 січня повстанцям вдалося взяти під контроль Олександрівськ, Іларіонове та Нижньодніпровськ, потіснивши звідти війська УНР, у протистоянні з білими вони програвали. Не дивно, що великі надії покладалися ними на війська Червоної армії, що входили на територію Катеринославщини з боку Харкова.

Очевидно, що перші контакти махновців із наступаючими від Харкова вздовж залізниці підрозділами червоних відбулись на дільниці Лозова – Синельникове [2, с. 64]. 21 січня 1919 р. авангард червоних військ під командою П. Дибенка увійшов у Синельникове, де знаходилася махновська залога. Офіційні переговори завершилися 26 січня у Новомосковську. Махновці погоджувалися влити свої формування до групи військ Дибенка і допомогти боротися проти частин Директорії, а Дибенко гарантував їм допомогу військами і зброєю проти білих.

Поки йшли переговори з Дибенком, війська останнього 24 січня увійшли в Іларіонове та Нижньодніпровськ. Ставала можливою атака на Катеринослав, але у червоних бракувало для цього власних сил. Тому до штурму було вирішено залучити махновців. Проте війська отамана Директорії Самокишина спробували у ніч на 25 січня вибити супротивника із Нижньодніпровська [6, с. 279]. Підрозділи махновців (на жаль, про їх чисельний склад і командирів можна говорити тільки гіпотетично) явно послалили червоних у боротьбі за лівобережне передмістя Катеринослава [2, с. 66].

Джерела інформації містять суперечливі дані про день входження більшовицько-повстанських військ у Катеринослав. Ю. Митрофаненко та Т. Цимлякова, наприклад, посилаючись на документи радянських збірок, переконають, що вже «26 січня о 15 год. Катеринослав було захоплено більшовицькими військами» [6, с. 279]. Проте, за даними В. Білаша, що пізніше був начальником штабу махновської армії, штурм губернського центру червоними та махновцями розпочався тільки у ніч на 27 січня [2, с. 66]. Друга версія, на наш погляд, є більш переконливою.

У цілому вирішальний бій за губернське місто розвивався таким чином. Повстанці (махновці, можливо, й інші; за деякими даними, участь у штурмі брав анархістський загін М. Никифорової [8, с. 82]) атакували залізничний міст, відволікаючи на себе основні сили оборонців. Західніше, вище за течією Дніпра, ймовірно, у

районі тодішнього села Кам'янка, по кризі переходили ріку червононі [2, с. 66], які, вочевидь, мали намір перерізати залізничну лінію Катеринослав – П'ятихатки, аби замкнути кільце оточення і не дати можливості захисникам отримати підкріплення.

Важко сказати, хто із союзників відіграв вирішальну роль у цій баталії, проте оточити українських вояків у місті не змогли. Повстанці у жорстокому протистоянні змогли взяти залізничний міст і розпочати наступ на центр Катеринослава. Тільки наступного дня, коли українські вояки відступили на Верхівцеве і Кременчук, губернський центр перейшов під контроль червоних. Махновцям, як і дотепер, місто не було потрібно, тому вони не брали участь в урочистих парадах переможців, негайно перекинувши всі свої сили південніше, на лінію протистояння з білими.

Утретє махновці увійшли до Катеринослава у липні 1919 р. Наприкінці травня 1919 р. білим вдалося прорвати фронт червоних і махновців у Донбасі і розпочати масштабний наступ углиб України. На кінець червня фронт відсунувся до Дніпра. 30 червня генерал А. Шкуро захопив Катеринослав. Кримська армія червоних, яка завдяки махновцям встигла вийти з Криму, того ж дня була реорганізована у Кримську дивізію, командиром якої був П. Дибенко, а його заступником – І. Федько. Основна маса махновських частин, але без Н. Махна та його найближчого оточення, увійшла до складу саме цієї дивізії.

На початку липня П. Дибенко наказав заступникові відвоювати у білих Катеринослав, виділивши для цього два махновські полки – піхотний Т. Вдовиченка та кавалерійський В. Куриленка. 15 липня І. Федько атакував місто одночасно від Сурсько-Литовського, Краснопілля та Сухачівки силами двох махновських і кількох червоноармійських полків. Частини червоних не витримали контратаки білокозаків ще на підступах до міста і почали панічно відступати. Лише махновці, які змогли увійти до міста, витримали декількогодинний бій у південному передмісті (по Сурському шляху). Зрозумівши всю безперспективність подальшої боротьби, В. Куриленко і Т. Вдовиченко вийшли з міста, вишикували свої полки у каре і, відбиваючи вогнем і багнетами кінні атаки козаків, у повному порядку відступили до Михайлівки (сучасна Сурсько-Михайлівка) [2, с. 275].

Четверта, п'ята та шоста появи махновців у Катеринославі мають відношення до масштабного протистояння українських повстанців із білими у Нижньому Подніпров'ї протягом жовтня–грудня 1919 р.

Після прориву денікінського фронту під Уманню наприкінці вересня 1919 р. махновська армія трьома колонами вирушила до своїх базових районів у Північному Приазов'ї. 1-й корпус Революційної повстанської армії України (махновців) (далі РПАУ(м)) під командою

О. Калашникова кінцевим пунктом свого маршруту мав Катеринослава. Із певних причин частини корпусу ще на марші виявилися розпо-рошеними. Першим до Катеринослава з правобережного боку підійшов 13-й піхотний полк на чолі з П. Лашкевичем. 9 жовтня полк зайняв Сурсько-Литовське, але на підході до самого Катеринослава на-штовхнувся на значний опір супротивника. Не маючи достатніх сил прорвати оборону білих, Лашкевич узяв місто в облогу, очікуючи під-кріплення [2, с. 315].

Основні сили махновців перейшли на лівий берег південніше, у Кічкасі. Звідти, від Олександрівська, 2-й піхотний полк 1-го корпусу повів наступ на Синельникове, прагнучи оточити Катеринослава зі сходу. Проте білі встигли організувати оборону під Славгородом. Тільки в середині жовтня повстанцям вдалося нарешті взяти містечко і, розвиваючи наступ, тимчасово захопити й Синельникове [2, с. 316].

Проте під контрударами білих махновці змушені були відходити з Лівобережжя. Відхід на Правобережжя був безглуздим без встановлення негайного контролю над Катеринославом. Лашкевич одержав категоричний наказ взяти місто, яке оборонялося 4-ю зведеною дивізією білих і бригадою Державної варті, виключно силами свого полку.

Протягом 21–25 жовтня Лашкевич безрезультатно атакував гу-бернський центр [8, с. 203], отож, йому нічого іншого не залишалося, як застосувати військові хитрощі. Знаючи, що наближається ба-зарний день, коли навколишні селяни везтимуть на катеринославські ринки свою продукцію, комполку вирішив скористатися цією наго-дою і під виглядом селянських валок направити у суботу, 25 жовтня, у місто своїх бійців. Скориставшись дивовижною безпечністю обо-ронців, махновські диверсанти зайняли стратегічні позиції всередині міста і в певний час розпочали вбивчу стрілянину. Це стало сигналом для загального наступу, і ще до вечора доля Катеринослава була вирі-шена. Махновцям активно допомагали місцеві «робітничі загони під керівництвом більшовиків, лівих есерів, боротьбистів, анархістів» [8, с. 204]. Залога білих була переважно знищена, лише частині вдалося по залізничному мосту відійти на лівий берег, у Нижньодніпровськ.

Якщо вірити В. Волковинському, то «базарні» витівки махновців 25 жовтня загальним штурмом міста не завершилися, бо повстанці, пострілявши з кулеметів, відійшли у степ. Вирішальний наступ від-бувся 28 жовтня за підтримки робітничих дружин. Примітно, що ак-тивну участь в організації оборони Катеринослава від махновців узяв колишній голова Державної думи Російської імперії М. Родзянко [3, с. 148].

Взявши під охорону залізничний міст, махновці надійно прикри-ли Катеринослава з боку Дніпра. Проте із західного, кременчуцько-

го напрямку, повстанцям загрожували частини генерала Я. Слащова. Намагаючись захиститися із цього боку, командування РПАУ(м) перекинуло під Верхньодніпровськ 2-й полк 1-го корпусу на допомогу місцевим повстанцям [2, с. 329]. Основні ж сили махновської армії залишалися у районі Кічкаської переправи й Олександрівська, де 7–8 листопада відбулася масштабна битва, в ході якої махновці відкинули білих і спокійно вийшли на Правобережжя.

Скориставшись тим, що кращі підрозділи РПАУ(м) були південніше, генерал Слащов здійснив вдалу спробу захопити Катеринослава. Розмістивши своїх бійців у декількох ешелонах, генерал повів їх на місто, поставивши на чолі колони два бронепотяги. Білим вдалося швидко проскочити П'ятихатки, Верхньодніпровськ, Сухачівку. На світанку 8 листопада вони увірвалися до Катеринослава, відтиснувши 13-й полк Лашкевича на Сурсько-Литовське. Захопивши залізничний міст через Дніпро, Слащов переправив на правий берег Туземну дивізію [2, с. 335].

Втрата махновцями Катеринослава створила для них серйозну загрозу, тому було прийнято рішення негайно повернути місто. Під Катеринослава перекинуто 1-у кавбригаду Петренка, 1-й Катеринославський піхотний полк Клейна, штабну кінну сотню. До штабу 13-го полку Лашкевича у Сурсько-Литовському виїхали Махно, начальник штабу РПАУ(м) В. Білаш і члени Реввійськради армії. 10 листопада на південних підходах до Катеринослава вже зосереджувалось 9 тис. махновської піхоти, близько 3 тис. кавалерії, до 10 гармат і 87 кулеметів. За даними махновців, білі у самому місті мали до 6 700 чоловік піхоти, до 15 гармат і 75 кулеметів, але у селі Лоцманська Кам'янка займала позиції 1-а Туземна кавдивізія чисельністю у 5 тис. шабель, з 50 кулеметами і 16 гарматами [2, с. 336]. Очевидно, у місті знаходились і слащовські бронепотяги, яким махновці не могли нічого протиставити.

Намагаючись перехопити ініціативу, Махно з Білашом розробили план наступу на місто, згідно з яким махновська піхота у ніч на 11 листопада мала потайки підійти до Катеринослава, а кіннота – до Лоцманської Кам'янки. Таким чином, 1-й полк мав обійти місто із заходу і по Сухачівському шляху наступати на фабрично-привокзальний район; 13-й – атакувати вздовж Сурсько-Литовського шляху з виходом у центральну частину міста. Махно і Білаш на чолі кавалерії мали виключити із гри ворожу кінноту. Початок штурму призначався на 2 годину ночі 11 листопада.

Серйозні бойові операції завжди починаються із розвідувальних дій. У даному випадку махновська кінна розвідка на чолі з Білашем фактично визначила долю битви за Катеринослава. Обстежуючи вночі північно-західний край Лоцманської Кам'янки, махновські роз'їзди,

озброєні ручними кулеметами «Льюїс», виявили, що чеченці Туземної дивізії вишикувалися у похідну колону на центральному майдані села. Використовуючи фактор несподіваності, махновці з кількох боків впритул розстріляли ворожу колону і розсіяли її. Попереджена махновська кавбригада, яка була за версту від села, негайно виступила на Лоцманську Кам'янку, аби біла кіннота не оговталась і не відійшла на Катеринослав. Проте чеченці так і не змогли організувати правильну оборону. Основна їх частина потрапила у полон [2, с. 336–338].

Поки махновські кіннотники здійснювали зачистку Лоцманської Кам'янки, 1-й і 13-й піхотні полки розпочали штурм Катеринослава під гарматну канонаду. Найзапекліші бої відбулись у фабрично-привокзальному районі, поблизу залізничного мосту, адже всі розуміли його стратегічне значення. Клейну достатньо швидко вдалося захопити міст, відрізавши від нього значні сили оборонців. Опинившись у пастці, білі чинили запеклий опір, і полку Лашкевича довелося просто по трупах просуватися центральним проспектом у бік вокзалу.

Близько 6-ї години ранку свої справи у Лоцманській Кам'янці на решті завершила махновська кіннота, яка, залишивши ескадрон збирати трофеї і охороняти численних полонених, через слободу Мандриківка піднялась на пагорб, з якого починався Катеринослав. Підсиливши Лашкевича, Махно і Білаш поставили останню крапку у битві за місто. Білаш повідомляє, що у боях на вулицях Катеринослава білі втратили півтори тисячі вбитими і полоненими, ще до двох тисяч оборонців розбіглися по місту і 3 тис. змогли переправитись на лівий берег. Таким чином, близько 7-ї ранку махновці повернули Катеринослав під свій контроль [2, с. 338].

Однак було ясно, що довгого перепочинку у бойових діях не буде, для всіх було важливо залишити ініціативу за собою. У ніч на 17 листопада спеціальна ударна група Петренка переправилася біля Нових Кайдаків через Дніпро і зайняла село Кам'янка на протилежному березі. Звіди десантники атакували і зайняли Нижньодніпровськ, встановивши контроль над залізничним мостом через Дніпро. Але вже опівдні білі кинули проти Петренка три бронепотяги і кавалерію, змусивши повстанців відійти на правий берег. Бронепотяги намагалися пробитися через міст до Катеринославського залізничного вокзалу, тому махновське командування прийняло рішення підірвати міст [2, с. 339].

Користуючись внутрішніми проблемами махновців, а також тим, що в середині грудня 1919 р. командування РПАУ(м) перебувало поза межами Катеринослава, 3-й корпус Слащова вдруге прорвався із заходу і 19 грудня зненацька захопив губернський центр. 1-й корпус махновців, який обороняв місто, відійшов на 35 верст південніше.

Білі вчинили масові репресії проти хворих і поранених махновців, які залишалися у міських шпиталях і лікарнях.

23 грудня штаб РПАУ(м) почав формувати ударну групу з тих частин 1-го корпусу, що залишалися найбільш боєздатними, щоб повернути Катеринослав. Слащов діяв двома угрупованнями: кіннота (Донська бригада генерала Морозова і бригада чеченців на чолі з генералом Складовим) оперувала західніше Катеринослава, а піхота (зведені 13-а і 34-а дивізії, 1-й Кавказький і Слов'янський полки) прикривала місто з півдня. Відповідно махновці вирішили діяти двома групами – кавалерійською на чолі з Білашем і піхотною під командою Махна.

На світанку 24 грудня махновська піхота зайняла Сурсько-Литовське. Від неї відокремилася група Петренка, яка в районі Старих Кайдаків – Лоцманської Кам'янки переправилася через Дніпро, зайняла Ігрень і Нижньодніпровськ, перекинувши таким чином Слащову шлях на лівий берег. Петренко сповна скористався тим, що 1-а і 2-а Туземні дивізії білих, які тримали фронт по Дніпру, самовільно залишили позиції і вирушили додому.

Кавалерійська бригада Білаша під Михайлівкою завдала поразки ворожій кінноті і відтіснила її до Карнаухівських хуторів на Дніпрі, західніше Катеринослава. Тут відбувся ще один переможний для махновців бій, після якого Білаш захопив Сухачівку. Повстанська кавалерія повільно просувалася до міста, під вечір з боями захопивши останні на підступах до Катеринослава села – Краснопілля та Діївку. Але на штурм самого губернського центру сил не залишилось. Білаш дав бригаді перепочити на ніч, тим більше, що і повстанська піхота із своїм завданням вчасно не впоралась. Махно довго не міг зламати ворожу оборону в районі Сурсько-Литовського. Маневруючи, завдаючи удари по білих з тилу, він тільки під вечір досяг околиць міста. На світанку 25 грудня Слащов був повністю оточений і блокований у Катеринославі [2, с. 365]. Махновці готувалися до вирішального штурму.

Загальна ситуація виглядала для повстанців нібито добре. Слащов ось-ось мав бути дотиснутий. Туземні дивізії білих, покинувши позиції, розблуквали махновцям шлях на Лівобережжя. Ніщо не загрожувало повстанцям із заходу і півдня. Очевидно, махновці планували розгромити білих і зайняти Лівобережну Катеринославщину, аби домовлятися з наступаючими червоними як рівні з рівними.

Не зрозуміло, з яких причин, можливо тому, що у черговий раз на тиф захворів начштабу армії Білаш, 25 грудня наступ махновців на Катеринослав не відбувся. І Слащов, який чудово розумів усю небезпеку для свого корпусу, цим миттєво скористався. 26 грудня він прорвався через позиції піхоти 1-го корпусу РПАУ(м) і вздовж правого берегу Дніпра стрімко вирушив на Олександрівськ, кинувши свої бронепотяги і частину обозів у Катеринославі.

Звільнений від білих Катеринослави напередодні приходу Червоної армії махновцям виявився непотрібним. Очевидно, насамперед тому, що предметом якихось військово-політичних домовленостей з більшовиками губернське місто вже не могло бути. А якщо протистояти червоним у цей період у махновців не було ні сил, ні бажання. Загоми Петренка і Махна з-під Катеринослава наприкінці грудня прибули до Нікополя. А 30 грудня місто було зайнято більшовицьким партизанським загonom Нежданова. З кінця 1919 р. махновська присутність в адміністративному центрі Катеринослави більше не фіксується, незважаючи на активні дії повстанців у сільських районах губернії до початку 1920-х рр.

Маємо зазначити, що дослідження таких історичних проблем, як військова присутність махновців у Катеринославі, доцільні не тільки з краєзнавчої точки зору. Якісне вивчення регіональних сюжетів, тем, проблем дозволить побороти синдром т. зв. киевоцентризму у дослідженнях Української революції початку ХХ ст., який домінує останнім часом у вітчизняній історіографії.

Бібліографічні посилання

1. **Архирейський Д. В.** Отамани громадянської війни. Федір та Григорій Іванови / Д. В. Архирейський // Грані. – 2005. – № 4. – С. 15–21; № 6. – С. 15–22.
2. **Белаш А. В.** Дороги Нестора Махно. Историческое повествование / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К., 1993.
3. **Волковинський В.** Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. – К., 1994.
4. **Голованов В. Я.** Нестор Махно / В. Я. Голованов. – М., 2008.
5. **Кубанин М.** Махновщина / М. Кубанин // Шумов С. А., Андреев А. Р. Махновщина. – М., 2005. – С. 25–293.
6. **Митрофаненко Ю. С.** Військово-політична ситуація в Катеринославі в січні 1919 р. / Ю. С. Митрофаненко, Т. М. Цимлякова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 271–280.
7. **Населевець Є.** Анархо-махновський повстанський рух на Чернігівщині у 1919–1921 рр. / Є. Населевець // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 73–81.
8. **Савченко В. А.** Махно / В. А. Савченко. – Х., 2005.
9. **Семанов С. Н.** Нестор Махно. Вожак анархистів / С. Н. Семанов. – М., 2005.
10. **Тимков О. А.** Махновський рух на Херсонщині: спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези / О. А. Тимков. – Нововоронцовка, 1995.
11. **Тимошук А. В.** Анархо-комуністическіе формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921) / А. В. Тимошук. – Симферополь, 1996.
12. **Чоп В. М.** «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. – Запоріжжя, 2007.
13. **Чоп В. М.** Нікопольщина в історії махновського руху (1919 р.) / В. М. Чоп // Наукові записки інституту української археографії та джерелознавства. – К., 2001. – Т. 6. – С. 340–348.

14. **Шпилев А. Г.** Революционно-повстанческая армия Украины в Курской губернии (рейд Н. И. Махно 21–27 января 1921 г.) / А. Г. Шпилев // Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. – К.; Глухів, 2009. – Вип. 2: Мат. Восьмої наук.-прак. конф. «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 15–16 жовт. 2009 р.). – С. 167–178.

15. **Шубин А.** Анархия – мать порядка. Между красными и белыми / А. Шубин. – М., 2005.

Надійшла до редколегії 31.07.2015

УДК 94(477.63)-058.232.6 «1941/1944»

О. Ф. Нікілев

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СЕЛО ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ ЗА ЧАСІВ
НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ: ЗА СПОГАДАМИ СЕЛЯН
(ЛІТО 1941–ОСІНЬ 1944 рр.)**

Розглянуто умови повсякденного життя та праці сільського населення Дніпропетровської області у часи німецької окупації. Досліджено ставлення селян до приходу ворогів, їх політики, відносини з представниками нової влади. Показано, що ставлення населення до нової влади, її представників усіх рівнів визначалося ставленням нової влади до самих селян.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, Дніпропетровська область, село, німецька окупація.

А. Ф. Никилев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**СЕЛО ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ ВО ВРЕМЕНА
НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ: ПО ВОСПОМИНАНИЯМ
КРЕСТЬЯН (ЛЕТО 1941 – ОСЕНЬ 1944 гг.)**

Рассмотрены условия повседневной жизни и работы сельского населения Днепропетровской области в период немецкой оккупации. Исследуется отношение крестьян к приходу врагов, их политике, отношения с представителями новой власти. Показано, что отношение населения к новой власти, ее представителей всех уровней определялось отношением новой власти и ее представителей к самим крестьянам.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, Днепропетровская область, село, немецкая оккупация.